

Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μάθημα: «Αρχές Κοινωνιολογίας»
Εξάμηνο: Γ' (2019-20)
Διδάσκων: Δημήτρης Δάλλας

Μάθημα 8^ο

Κοινωνική στρωμάτωση και Κοινωνικές τάξεις

Κοινωνική στρωμάτωση

Η κοινωνική στρωμάτωση συνίσταται στην ιεραρχική κατάταξη των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο μιας κοινωνικής οργάνωσης. Τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα χαρακτηρίζονται από διαφορές στο βαθμό του οικονομικού πλούτου, του κοινωνικού γοήτρου, της κοινωνικής δύναμης και από τους διαφορετικούς ρόλους που αναλαμβάνουν στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Οι διαφορετικοί κοινωνικοί ρόλοι έχουν ως προϋπόθεση και ως αποτέλεσμα την άνιση δυνατότητα πρόσβασης και ελέγχου των οικονομικών πόρων και αγαθών, την ασύμμετρη κοινωνική δύναμη και τη διαφορετική κοινωνική-συμβολική αναγνώριση (γόητρο).

Η ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας οργανώνεται και διατηρείται μέσω ενός συστήματος κοινωνικής στρωμάτωσης. Όπως υποστηρίζει ο Δ.Ι. Δασκαλάκης, πρόκειται για ένα «σύμπλεγμα κοινωνικών θεσμών», οι οποίοι παράγουν τις κοινωνικές ανισότητες. Σε αυτό το σύστημα εντοπίζονται *θεσμικές διαδικασίες*, οι οποίες αποδίδουν την κοινωνική αξία σε συγκεκριμένα κάθε φορά αγαθά, *κανόνες κατανομής και διανομής των αγαθών* αυτών μεταξύ των κοινωνικών θέσεων και ρόλων, και *μηχανισμοί σύνδεσης* των ατόμων με τις κοινωνικές θέσεις.¹

Δύο βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνικής στρωμάτωσης είναι η θεωρία της ισορροπίας ή δομολειτουργική προσέγγιση και η θεωρία της σύγκρουσης. Πρόκειται για συγκρουόμενες μεταξύ τους προσεγγίσεις, καθώς η πρώτη είναι απολογητική της κοινωνικής στρωμάτωσης και η δεύτερη κριτική απέναντί της. Οι

---

¹ Δ.Ι. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, προλ. Β. Φίλιας, Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σ. 398.

δομολειτουργιστές προσλαμβάνουν την κοινωνική στρωμάτωση ως αναγκαίο όρο διασφάλισης της λειτουργικότητας και της σταθερότητας ενός κοινωνικού συστήματος. Αυτή η θέση τους προκύπτει από την ταύτιση που κάνουν μεταξύ του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας με την ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας, δηλαδή την κοινωνική στρωμάτωση. Εκκινούν από την παραδοχή ότι οι υψηλότερες θέσεις της κοινωνικής οργάνωσης αντιστοιχούν στις πιο απαιτητικές, πιο δύσκολες και πιο χρήσιμες κοινωνικές θέσεις και ρόλους στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας. Επομένως, η ανάληψη αυτών των απαιτητικών ρόλων από τα άτομα προϋποθέτει την ύπαρξη κινήτρων, όπως οι υψηλές οικονομικές απολαβές, το αυξημένο κοινωνικό γόητρο και η κοινωνική ισχύς. Ο καταμερισμός, λοιπόν, της εργασίας, ο οποίος διασφαλίζει τη λειτουργικότητα του κοινωνικού συστήματος, αποκτά μια ιεραρχική μορφή, με την έννοια ότι οι διαφορετικά αξιολογημένοι κοινωνικοί ρόλοι αντιστοιχούν σε διαφοροποιημένες από πλευράς οικονομικών ανταμοιβών, γοήτρου και ισχύος κοινωνικές θέσεις.

Στον αντίποδα, οι θεωρητικοί της σύγκρουσης στρέφουν την προσοχή τους στην ανισότητα μεταξύ των κοινωνικών θέσεων και ρόλων και στις ασύμμετρες σχέσεις ισχύος. Στη βάση αυτών των ανισοτήτων αρθρώνεται η ιεραρχική στρωμάτωση της κοινωνίας, η οποία αναπαράγεται με τη σειρά της μέσω των μηχανισμών ελέγχου της κοινωνικής κινητικότητας.

Δύο βασικές μορφές, τύποι κοινωνικής στρωμάτωσης πριν την εμφάνιση του βιομηχανικού καπιταλισμού είναι οι *κληρονομικές κάστες*, οι *νομοκατεστημένες τάξεις*. Οι *κοινωνικές τάξεις* εμφανίζονται με την εδραίωση του βιομηχανικού, καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι κοινωνικές τάξεις μπορεί να εμφανίζονται στο πλαίσιο μιας ιεραρχικής κοινωνικής οργάνωσης, η οποία εμπεριέχει διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, αλλά δεν ταυτίζεται με τα στρώματα αυτά. Η έννοια της κοινωνικής τάξης είναι αρκετά ρευστή και οι προσεγγίσεις της διαφορετικές. Εν τούτοις, αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι η κοινωνική τάξη δεν ταυτίζεται με κάποιο κοινωνικό στρώμα, το οποίο μπορεί να οριστεί βάσει οικονομικών, επαγγελματικών, πολιτικών, κοινωνικών κριτηρίων. Όπως υποστηρίζει ο Ζ. Γκέρβιτς, «οι τάξεις δεν είναι ούτε νομικά κατεστημένες τάξεις, υποχρεωτικές ομάδες ή κάστες ούτε οικονομικά συγγενή σύνολα, ούτε διαβαθμίσεις ανάμεσα σε πρόσωπα που

επιδίδονται στην άλφα ή βήτα δραστηριότητα. Είναι κάτι πολύ περισσότερο».² Θα επανέλθουμε στο ζήτημα των κοινωνικών τάξεων. Προς το παρόν θα εξετάσουμε τους δύο βασικούς τύπους κοινωνικής διαστρωμάτωσης, την κάστα και τις νομοκατεστημένες τάξεις.

Η κάστα

Το σύστημα της κάστας συνιστά ένα παραδοσιακά κληρονομημένο σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης, το οποίο χαρακτηρίζεται από ελάχιστο έως μηδενικό βαθμό κοινωνικής κινητικότητας. Το σύστημα της κάστας εντοπίζεται σε χώρες της ινδικής υποηπείρου (Νεπάλ, Σρι Λάνκα) και περισσότερο συνδέεται με την Ινδία, όπου μετά από 2.500 έτη ισχύος συνταγματικά καταργήθηκε το 1949, αλλά συνεχίζει παρόλα αυτά να βρίσκεται ουσιαστικά σε ισχύ.³

Όπως παρατηρεί ο Α. Γκίντενς, ο όρος «κάστα» είναι πορτογαλικής προέλευσης, και παραπέμπει στην «ράτσα» και στην «καθαρή καταγωγή».⁴ Ινδικοί όροι είναι η «βάρνα» και το «τζάτι». Ο όρος «τζάτι» αναφέρεται στις τοπικά προσδιορισμένες ομάδες, εντός των οποίων αρθρώνεται το κληρονομικό σύστημα της κάστας. Ο όρος «βάρνα» αναφέρεται στις τέσσερις κατηγορίες του συστήματος διαστρωμάτωσης, το οποίο συμπληρώνεται και με την κατηγορία των «παρίων», των «ανέγγιχτων» («ντάλιτ» = σπασμένοι, θρυμματισμένοι άνθρωποι, κατά τους ίδιους), οι οποίοι βρίσκονται εκτός του καστικού συστήματος.

Στην πρώτη, ανώτατη κατηγορία του καστικού ινδικού συστήματος βρίσκονται οι *Βραχμάνοι*. Ακολουθούν οι Κσατρίγιε, οι πολεμιστές οι οποίοι προστατεύουν τους Βραχμάνους, έπειτα οι Βέσναβ οι οποίοι αναλαμβάνουν τις εμπορικές λειτουργίες και οι Σούντρ που υπηρετούν όλους τους από πάνω. Στην κατώτατη θέση και μάλιστα έξω από το σύστημα της κάστας βρίσκονται, όπως προαναφέρθηκε, οι «ανέγγιχτοι» οι οποίοι αναλαμβάνουν τις πιο ταπεινωτικές και βρώμικες εργασίες.

Η στρωμάτωση γίνεται βάσει των κριτηρίων του κοινωνικού γοήτρου, της κοινωνικής θέσης (status) και των αντίστοιχων κοινωνικών και θρησκευτικών λειτουργιών. Η ιεράρχηση, βέβαια, μεταξύ των καστών έχει ως συνέπεια και

---

² Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις: Από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, μετ. Μ. Λυκούδης, επιμ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2000, σ. 71.

³ Δ.Ι. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, ό.π., σ. 401.

⁴ Α. Giddens, *Κοινωνιολογία*, μετ.-επιμ. Δ.Γ. Τσαούσης, Β' νέα έκδοση, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 339-40.

οξυμένες οικονομικές ανισότητες και προνόμια, που διατηρούνται και αναπαράγονται με το πρόσχημα των θρησκευτικών ιδεών ή/και με το θρησκευτικό φαντασιακό. Η διατήρηση της στρωμάτωσης αυτής βασίζεται σε κανόνες επαφής μεταξύ των ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές κάστες.⁵ Οι κανόνες αυτοί μπορεί να έχουν τη μορφή των ταμπού ή/και των νομικών απαγορεύσεων. Οι απαγορεύσεις επαφής αφορούν την επιγαμία, την σεξουαλική επαφή, τη χρήση δημόσιων χώρων, λατρευτικών τόπων, δημόσιων υπηρεσιών και πόρων. Επίσης, οι απαγορεύσεις αφορούν και τις λειτουργίες που μπορούν να αναλάβουν τα άτομα των διαφορετικών καστών. Για παράδειγμα, οι «ανέγγιχτοι» είναι αυτοί που αναλαμβάνουν όλες τις ακάθαρτες εργασίες, καθώς αντιπροσωπεύουν την έσχατη κατάσταση καθαρότητας (δηλαδή θεωρούνται μισοί και ακάθαρτοι) σε αντίθεση με τους Βραχμάνους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την ύπατη κατάσταση καθαρότητας. Το σύστημα της κάστας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την πίστη της μετεμψύχωσης, καθώς αν κάποιος παραβιάσει τους κανόνες επαφής ή/και των αρμοζουσών λειτουργιών, η τιμωρία του θα είναι η τοποθέτησή του σε κατώτερη κάστα στην επόμενη ζωή του.⁶

---

⁵Βλ. το ντοκιμαντέρ της δημοσιογραφικής ομάδας του *Εξάντα* με τίτλο «Οι ανέγγιχτοι» (27 Δεκεμβρίου 2005) στο <http://www.exandasdocumentaries.com/gr/documentaries/chronologically/2005-2006/114-the-untouchables>. Παραθέτουμε το διάλογο ενός πλούσιου γαιοκτήμονα με το δημοσιογράφο Γιώργο Αυγερόπουλο από την ιστοσελίδα του *Εξάντα*: «Για τον πλούσιο γαιοκτήμονα Τσιτέντερ όλα τα παραπάνω είναι αυτονόητα και σωστά. Απαντά ορθά-κοφτά στις ερωτήσεις του Γιώργου Αυγερόπουλου, εκφράζοντας την νοοτροπία της κάστας που ανήκει, της ανώτερης κάστας που εξουσιάζει στην Ινδική επαρχία τον 21^ο αιώνα.

- *Αν πάτε σε ένα ναό να προσευχηθείτε και βρείτε εκεί έναν ντάλιτ;*
- Δεν θα μπω. Πρώτα από όλα, δεν θα αφήσω τον ντάλιτ να μπει μέσα στο ναό.
- *Αν είστε σε ένα τεϊοπωλείο και ένας ντάλιτ κάτσει δίπλα σας, θα πιείτε το τσάι σας;*
- Δεν θα το πω, θα το πετάξω και θα φύγω. Πως μπορώ να το πω; Δεν θα το πω!
- *Επιτρέπετε στους ντάλιτ να μπαίνουν στο σπίτι σας;*
- Πως να τους αφήσω να μπουν στο σπίτι μου; Απέξω τους μιλάμε και απέξω τους δίνουμε ό,τι είναι.
- *Γιατί;*
- Που είμαι εγώ (ο γαιοκτήμονας δείχνει με το χέρι ψηλά επάνω) και που είναι αυτοί (δείχνει με το χέρι χαμηλά το χώμα).
- *Ποιά είναι η διαφορά σας;*
- Είναι βρώμικοι και είναι μικροί. Εμείς ανήκουμε στις ανώτερες κάστες, αυτοί ανήκουν στις κατώτατες. Πως μπορούμε να αναμιχθούμε. Τους λέμε: «δουλέψτε, πάρτε τα λεφτά σας κι άντε να χαθείτε». Δε τους μιλάμε πολύ.
- *Αν πεθάνει το καλύτερο ζώο σας και ένας ντάλιτ, για ποιον θα στενοχωρηθείτε πιο πολύ;*
- Θα στενοχωρηθώ για το βουβάλι μου. Τους πληρώνουμε τους ντάλιτ. Αν πεθάνουν, θα βρούμε κάποιον άλλον. Θα στενοχωρηθώ για το βουβάλι γιατί το έχω μεγαλώσει από μικρό και για αυτό το αγαπώ.
- *Οι ντάλιτς δεν είναι άνθρωποι;*
- Δεν είναι από την κάστα μου, είναι απέξω, δεν είναι από το σπίτι μου. Τον ντάλιτ τον πληρώνουμε και πέθανε. Οι άνθρωποι πεθαίνουν. Θα στενοχωρηθώ μόνο για το βουβάλι μου, γιατί το έχω μεγαλώσει και πίνω γάλα από αυτό».

⁶ A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, όπ.π., σ. 340.

Ο βαθμός κινητικότητας μέσα στο καστικό σύστημα είναι σχεδόν μηδενικός, ιδίως για μεμονωμένα άτομα. Μόνο ολόκληρες ομάδες μπορούν να αλλάξουν θέση μες στο καστικό σύστημα.

Το σύστημα της κάστας έχει αναλογίες και με τα συστήματα αυστηρής κοινωνικής διαστρωμάτωσης που επιβλήθηκαν στην αποικιοκρατούμενη Λατινική Αμερική και στην Νότια Αφρική (σύστημα Απαρτχάιντ). Οι κοινωνικές διακρίσεις σε αυτές τις περιπτώσεις γινόταν βάσει της φυλής και της φυλετικής καθαρότητας και συνεπάγονταν οικονομικές ανισότητες, βία και εξευτελιστικές ταπεινώσεις για τους ανθρώπους των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Νομοκατεστημένες τάξεις

Οι νομοκατεστημένες τάξεις εμφανίζονται στη μεσαιωνική Ευρώπη των φεουδαρχικών κοινωνικών συστημάτων και σε παραδοσιακούς αυτοκρατορικούς πολιτισμούς, όπως αυτοί της Κίνας και της Ιαπωνίας. Πρόκειται για ένα σύστημα κοινωνικής ιεραρχικής οργάνωσης, όπου τα κοινωνικά στρώματα χαρακτηρίζονται βάσει νόμου από διαφορετικές υποχρεώσεις και δικαιώματα.

Στην ευρωπαϊκή φεουδαρχική στρωμάτωση βρίσκουμε τρεις νομοκατεστημένες τάξεις: α) ανώτερη νομοκατεστημένη τάξη, η οποία περιλαμβάνει την αριστοκρατία και μη τιτλούχους ευγενείς, β) τον κλήρο και γ) την τρίτη νομοκατεστημένη τάξη (κοινοί θνητοί), στην οποία ανήκουν οι ελεύθεροι αγρότες, οι έμποροι, οι βιοτέχνες και οι δουλοπάροικοι. Στη μεσαιωνική φεουδαρχική Ευρώπη, το σύστημα των νομοκατεστημένων τάξεων εγκαθιδρύονταν στο πλαίσιο της τοπικής κοινότητας του φέουδου ή του τιμαρίου. Επρόκειτο, συνήθως, για ένα τοπικό σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης. Αντιθέτως, στις συγκεντρωτικές αυτοκρατορίες της Κίνας και της Ιαπωνίας, το σύστημα αυτό στρωμάτωσης αρθρωνόταν σε εθνικό επίπεδο.

Στο κοινωνικό αυτό σύστημα στρωμάτωσης προβλέπεται κάποιος βαθμός κινητικότητας, με τους εξής τρόπους: α) ένας επιτρεπόμενος βαθμός επιγαμίας, β) απόκτηση τίτλου σε ανταπόδοση παροχής υπηρεσιών προς το μονάρχη, γ) αγορά τίτλων από τους εμπόρους.

Όπως παρατηρεί ο Γκίντενς, επιβιώσεις του συστήματος αυτού βρίσκουμε ακόμα στη Βρετανία, όπου απονέμονται από τον θεσμό της βασιλείας οι τίτλοι του

ιπότητα ή του σερ σε προσωπικότητες, των οποίων αναγνωρίζονται οι υπηρεσίες τους στους αντίστοιχους τομείς της κοινωνικής και επαγγελματικής τους δραστηριότητας.

Κοινωνικές τάξεις

Οι προσεγγίσεις και οι ορισμοί των κοινωνικών τάξεων είναι πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους. Οι κοινωνικές τάξεις προσεγγίζονται είτε ως δεδομένες κατηγορίες βάσει οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών κριτηρίων, ή ως δέσμες κοινωνικών θέσεων και ρόλων, ή ως ιστορικά συλλογικά υποκείμενα. Πριν προχωρήσουμε στη συζήτηση κάποιων βασικών προσεγγίσεων των κοινωνικών τάξεων, θα αναφέρουμε τέσσερα κύρια χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων, που εντοπίζει ο Α. Γκίντενς και θεωρεί ως στοιχεία που διαφοροποιούν τις κοινωνικές τάξεις από άλλους τύπους κοινωνικής στρωμάτωσης.⁷

Μια πρώτη διαφορά μεταξύ του ταξικού συστήματος και των άλλων συστημάτων κοινωνικής στρωμάτωσης, κατά τον Γκίντενς, συνίσταται στο ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν καθορίζονται βάσει εθμικών, θρησκευτικών ή νομικών κανόνων. Τα όρια μεταξύ των κοινωνικών τάξεων είναι κατά κάποιο τρόπο πιο ρευστά, με την έννοια ότι δεν προκαθορίζονται βάσει νομικών διατάξεων και επίσης οι σχέσεις επαφής μεταξύ ατόμων από διαφορετικές τάξεις δεν απαγορεύονται βάσει εθιμοτυπικών ή νομικών κανονισμών.

Η δεύτερη διαφορά συνίσταται στο ότι η θέση ενός ατόμου μες στο ταξικό σύστημα δεν είναι δεδομένη «εκ γενετής» στο βαθμό που είναι στα άλλα άκαμπτα συστήματα κοινωνικής στρωμάτωσης. Στο σύστημα των κοινωνικών τάξεων, επιτρέπεται άλλοτε μεγαλύτερος κι άλλοτε μικρότερος βαθμός κινητικότητας (ανοδικής ή καθοδικής).

Τρίτον, βασική πηγή ταξικής διαφοροποίησης είναι κυρίως οι οικονομικές ανισότητες και όχι τόσο θρησκευτικές πεποιθήσεις, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στο ινδικό καστικό σύστημα.

Και τέταρτον, οι διαφορές και οι ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών τάξεων εκφράζονται με τη μορφή της ασύμμετρης κοινωνικής ισχύος και των ανισοτήτων στην πρόσβαση και τον έλεγχο των οικονομικών πόρων (ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, μισθοί, εισοδήματα, πολιτική επιρροή κ.λπ.). Στα άλλα συστήματα κοινωνικής στρωμάτωσης, όπως παρατηρεί ο Γκίντενς, «οι ανισότητες εκφράζονται

---

⁷ A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, όπ.π. 342-3.

κατά κύριο λόγο με προσωπικές σχέσεις δικαιωμάτων και υποχρεώσεων – μεταξύ δουλοπάροικου και αφέντη, δούλου και κυρίου, ατόμων κατώτερης και ανώτερης κάστας».⁸

Μαρξική προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων

Αν και οι κοινωνικές τάξεις συνιστούν ένα βασικό θέμα στις αναλύσεις του Καρλ Μαρξ, εν τούτοις ο ακριβής προσδιορισμός της έννοιας της κοινωνικής τάξης δεν είχε δοθεί από τον ίδιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο χειρόγραφο το οποίο δημοσιεύτηκε από τον Ένγκελς μετά το θάνατο του Μαρξ, και έχει συμπεριληφθεί ως τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ σταματάει ακριβώς στο σημείο που θέτει το ερώτημα «Τι είναι οι κοινωνικές τάξεις;». Ο Μαρξ, βεβαίως, αναφέρεται στις κοινωνικές τάξεις και σε διαφορετικά του έργα προβαίνει και σε διαφορετικές ελαφρώς κατηγοριοποιήσεις. Η απουσία, όμως, σαφούς εννοιολογικής οριοθέτησης της κοινωνικής τάξης έχει επιτρέψει διαφορετικές προσεγγίσεις και εννοιολογήσεις ακόμα και στο πλαίσιο της μαρξιστικής συζήτησης. Αυτό, όμως, που προκαταρκτικά μπορεί να επισημανθεί είναι ότι οι διαφορετικές προσεγγίσεις της κοινωνικής τάξης από τον Μαρξ σχετίζονται με την θεωρητική του σκοπιά.⁹ Στα έργα της νεότητάς του στα οποία υιοθετεί μια φιλοσοφική και κοινωνιολογική οπτική, φαίνεται να αναδεικνύει τον ψυχολογικό παράγοντα για την συγκρότηση της κοινωνικής τάξης,¹⁰ όπως παρατηρεί ο Γκέρβιτς, ενώ στα κατοπινά του έργα στα οποία υιοθετεί μια

⁸ A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, όπ.π., σ. 342.

⁹ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 92-3. Ο Γκέρβιτς συζητά τις διαφορετικές οπτικές του ζητήματος της κοινωνικής τάξης στο έργο του Καρλ Μαρξ: «Στα έργα της πρώτης σειράς το πρόβλημα μελετήθηκε από την σκοπιά της φιλοσοφίας της ιστορίας και από την σκοπιά της κοινωνιολογίας, σε ένα κλίμα ανταγωνισμού μεταξύ των δύο θεωρήσεων. Στις εργασίες της δεύτερης σειράς ο Μαρξ είδε το πρόβλημα κάτω από ένα ιστορικό και συγκεκριμένο πρίσμα (διαίρεση σε τάξεις και πρόσκαιροι συμβιβασμοί ανάμεσά τους ανάλογα με τις εκάστοτε συγκυρίες) φωτίζοντας το θέμα άλλοτε από την πλευρά της κοινωνιολογίας κι άλλοτε από την πλευρά της φιλοσοφίας. Στα έργα της τρίτης σειράς ο Μαρξ παρακολουθεί την κίνηση των τάξεων στα πλαίσια της λειτουργίας και των αντιφάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας που θα οδηγήσουν γρήγορα στην κατάρρευσή της. Όπως βλέπουμε, εκείνο που παραμένει σταθερό και στα τρία αυτά είδη ανάλυσης είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ κοινωνιολογίας και φιλοσοφίας της ιστορίας στη τόσο βαθειά σκέψη του Μαρξ σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις».

¹⁰ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 98. Ο Γκέρβιτς παραθέτει τον Μαρξ για να δείξει ότι στα έργα της νεανικής του περιόδου αποδίδει σημαντική αξία στο ψυχολογικό στοιχείο για τη συγκρότηση του προλεταριάτου: «Εν τούτοις στην πραγματικότητα οι προλετάριοι δεν φτάνουν στην ενότητα, παρά ύστερα από μια μακρά εξέλιξη στην οποία παίζει κάποιο ρόλο και η επίκληση των δικαιωμάτων τους. Η επίκληση αυτή δεν είναι παρά ένα μέσο για να μεταβληθούν σε ένα “Εσείς”, “σε μια ενωμένη επαναστατική μάζα” [...] Κράτος και νόμος είναι εκφράσεις που το περιεχόμενο τους είναι πάντα δεδομένο από τις ταξικές συνθήκες, όπως το αποδείχνουν ολοκάθαρα το ιδιωτικό και το ποινικό δίκαιο, όπως και η “ανάγκη απόλαυσης” που στερούνται οι εργάτες, πράγμα που το αντιλαμβάνονται πολύ καλά όταν “συγκρίνουν τον πολύ χρόνο εργασίας τους”, που απαιτείται για να κερδίσουν το ελάχιστο της συντήρησής τους, με την πολυτέλεια της αστικής τάξης που επωφελείται».

ιστορική και οικονομική οπτική, φαίνεται να θέτει τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις στο επίκεντρο της συζήτησής του πάνω στον καθορισμό της κοινωνικής τάξης, της ταξικής συνείδησης, του ταξικού ανταγωνισμού και του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.¹¹

Η ρευστότητα της έννοιας της κοινωνικής τάξης στον Μαρξ έγκειται, θα μπορούσαμε να πούμε, σε δύο βασικές τάσεις της σκέψης του. Από τη μια εντοπίζεται μια τάση ανάδειξης του ανθρώπου ως υποκειμένου πράξης και της κοινωνικής τάξης ως συλλογικού ιστορικού υποκειμένου, και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης ως της τάξης που φέρει ένα ιστορικό καθήκον, μια ιστορική αποστολή της πανανθρώπινης χειραφέτησης. Από την άλλη έχουμε την τάση του να αναπτύξει μια επιστημονική, «αντικειμενική» ανάλυση των κοινωνικών σχηματισμών και ιδίως του καπιταλισμού αναδεικνύοντας τις λειτουργίες, τους μηχανισμούς και τις εσωτερικές αντιφάσεις του, οι οποίες αναπόφευκτα οδηγούν στο ξεπέρασμά του, καθώς η ασυμβατότητα των ανεπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων με τις υπάρχουσες παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις θα οδηγήσει στον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αναμειγνύεται στο έργο του μια βουλευσιοκρατική και μια «αντικειμενική», νομοτελειακή τάση. Όπως παρατηρεί ο Γκέρβιτς «είναι αρκετά σαφές ότι ο τρόπος που αντιλαμβάνεται τις τάξεις στο *Κεφάλαιο* είναι τόσο περίπλοκος όσο και στα κοινωνιολογικά-φιλοσοφικά και τα ιστορικά του έργα. Πραγματικά, η καθαυτό οικονομική και επομένως η πιο “αντικειμενική” ανάλυση αποκαλύπτει κι αυτή την εν δυνάμει τουλάχιστον ύπαρξη μιας πλειάδας τάξεων στο εσωτερικό του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, την παρέμβαση της ταξικής συνείδησης και της ιδεολογίας, συχνά σε ανταγωνισμό με τον ρόλο των τάξεων στην παραγωγή και τέλος –σαφέστερα από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο κείμενό του- ότι η ύπαρξη των τάξεων και του ανταγωνισμού τους δεν προβάλλεται με βεβαιότητα δικαιωμένη από επιστημονικά αποδεδειγμένα γεγονότα παρά μόνο μετά την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατικής χειροτεχνίας και ιδιαίτερα την εκμηχάνιση της βιομηχανίας».¹²

Στις βιομηχανικές, καπιταλιστικές κοινωνίες αναδεικνύονται, κατά τον Μαρξ, δύο κεντρικές κοινωνικές τάξεις. Η βάση της συγκρότησης των δυο αυτών

---

¹¹ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 100. Όπως σημειώνει ο Γκέρβιτς «η σειρά των έργων του Μαρξ που προηγήθηκαν του Κομμουνιστικού Μανιφέστου τελειώνει με το κείμενο που στρέφεται κατά του Προυντόν και που οριστικοποιεί την ρήξη τους, την Αθλιότητα της Φιλοσοφίας (1847). [...] Το βιβλίο αυτό μπορεί ακόμα να θεωρηθεί σαν το σημείο όπου συντελείται η μετάβαση από τα φιλοσοφικο-κοινωνιολογικά έργα στις ιστορικές και τις οικονομικές μελέτες».

¹² Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 131.

αντιπαρατιθέμενων κοινωνικών τάξεων είναι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Από τη μια έχουμε την τάξη των κατόχων του χρήματος και των μέσων παραγωγής, τους κεφαλαιοκράτες, και από την άλλη την τάξη των εργατών, αυτών που δεν έχουν τίποτε άλλο στην κατοχή τους παρά την εργασιακή τους δύναμη, την οποία πωλούν στους κεφαλαιοκράτες. Αστική τάξη, λοιπόν, και εργατική τάξη ή προλεταριάτο. Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών κεντρικών κοινωνικών τάξεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι σχέση εκμετάλλευσης, καθώς οι εργοδότες είναι αυτοί που καρπώνονται ένα μεγάλο μέρος του παραγόμενου από τους εργάτες πλούτου (υπεραξία).

Ο Μαρξ δεν περιορίστηκε στην ανάδειξη μόνο των δύο κεντρικών κοινωνικών τάξεων στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Άλλοτε κάνει λόγο για πέντε, άλλοτε για οκτώ και άλλοτε για επτά τάξεις. Στα έργα που προηγούνται του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* διακρίνει πέντε τάξεις: α) *γαιοκτήμονες*, β) *αστοί*, γ) *μικροαστοί*, δ) *αγρότες* και ε) *προλετάριοι*. Στο έργο που συνέγραψε με τον Φ. Ένγκελς, *Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Γερμανία*, αναφέρει οκτώ διαφορετικές τάξεις για την Γερμανία μέχρι το 1848: *ευγενείς φεουδάρχες*, *αστοί*, *μικροαστοί*, *μεγάλοι και μικροί μορτίτες*, *μικροί ελεύθεροι χωρικοί*, *δουλοπάροικοι*, *αγροεργάτες* και *βιομηχανικοί εργάτες*. Στο βιβλίο του *Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία 1848-1850*, διακρίνει επτά τάξεις: *αστική τάξη του χρήματος*, *βιομηχανική αστική τάξη*, *εμπορική αστική τάξη*, *μικροαστοί*, *αγροτική τάξη*, *προλεταριακή τάξη* και το *υποπρολεταριάτο*. Ο Μαρξ υποστήριζε ότι στην πορεία της καπιταλιστικής κοινωνίας αυτές οι τάξεις θα περιοριζόταν στις δύο βασικές κοινωνικές τάξεις, την αστική και την εργατική τάξη. Τις υπόλοιπες, ενδιάμεσες τάξεις τις ονόμαζε «μεταβατικές τάξεις», με την έννοια ότι επρόκειτο για ταξικές ομάδες οι οποίες ήταν επιβιώσεις του προηγούμενου συστήματος παραγωγής. Μια άλλη σημαντική επισήμανση του Μαρξ, η οποία φαίνεται στην τελευταία κατηγοριοποίηση των τάξεων, είναι ότι ουσιαστικά αναδεικνύονται όχι τόσο διαφορετικές τάξεις όσο ενδοταξικές διαιρέσεις («μερίδες τάξεων» ή «υπο-τάξεις»). Για παράδειγμα, στο εσωτερικό της αστικής τάξης βλέπει τις διακρίσεις και τους ενδοταξικούς ανταγωνισμούς μεταξύ του χρηματιστικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Για τον Μαρξ, ως βάση της ταξικής διαφοροποίησης δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε το εισόδημα, ούτε το επάγγελμα, ούτε ακόμα και το μέγεθος της ιδιοκτησίας. Η βάση των κοινωνικών τάξεων είναι ο ρόλος που έχουν οι τάξεις στην παραγωγή, την κυκλοφορία και τη διανομή των οικονομικών αγαθών. Για τον Μαρξ, ο ρόλος αυτός

καθορίζει το επίπεδο ζωής, την ταξική συνείδηση, την κουλτούρα, την ιδεολογία και τις πολιτικές στάσεις των κοινωνικών τάξεων.¹³ Οι υλικές συνθήκες ύπαρξης, οι κοινωνικές θέσεις των κοινωνικών τάξεων είναι αντικειμενικά δοσμένες σε ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Κατά αυτή την έννοια, η κοινωνική τάξη υπάρχει αντικειμενικά, πέρα από το βαθμό συνειδητοποίησης των μελών της και των μελών των άλλων κοινωνικών τάξεων. Αυτό, όμως, δεν συνεπάγεται και ότι η κοινωνική τάξη συνιστά συλλογικό ιστορικό υποκείμενο. Όπως παρατηρεί ο Γκέρβιτς, ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* υποστηρίζει ότι «η κοινωνική τάξη υπάρχει οριστικά τότε μόνο όταν, πέρα από τον κοινό ρόλο στην παραγωγή και τα κοινά οικονομικά συμφέροντα, παρεμβαίνει η ταξική αλληλεγγύη, της οποίας η λειτουργία προϋποθέτει την ταξική συνείδηση, η οποία με τη σειρά της δεν μπορεί να αποκτηθεί παρά μονάχα με την ταξική ιδεολογία».¹⁴ Η τάξη εμφανίζεται ως τέτοια μέσα στην πάλη των τάξεων, για τον Μαρξ. Επομένως, η ταξική αλληλεγγύη και η ταξική συνείδηση και ιδεολογία είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την συγκρότηση μιας κοινωνικής τάξης ως ιστορικού υποκειμένου. Κάθε τάξη προκειμένου να δράσει ως τάξη μες στον κοινωνικό ανταγωνισμό θα πρέπει να αποκτήσει συνείδηση της θέσης της μες στις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις, συνείδηση των ταξικών της συμφερόντων, του εαυτού της και της ιστορικής της αποστολής.

Μια εσχατολογική και νομοτελειακή αντίληψη της ιστορίας υποστήριζε τον ιστορικό ρόλο, την ιστορική αποστολή του προλεταριάτου. Για τον Μαρξ και πολλούς μαρξιστές, το προλεταριάτο ήταν η τάξη αυτή η οποία είχε ως ιστορική αποστολή την κατάργηση όλων των κοινωνικών τάξεων και έτσι την χειραφέτηση και την απελευθέρωση όλης της ανθρωπότητας. Για να επιτευχθεί, όμως, αυτός ο ιστορικός ρόλος χρειαζόταν η εργατική τάξη να αποκτήσει την ταξική της συνείδηση και να δράσει ως ιστορικό υποκείμενο. Την απόκτηση της ταξικής συνείδησης θα την εξασφάλιζε η ανάπτυξη και υιοθέτηση της κατάλληλης ταξικής ιδεολογίας. Αν και η

---

¹³ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 79-80. Ο Γκέρβιτς υποστηρίζει ότι παρά τις ποικίλες απόψεις του Μαρξ για τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων η βασική παραδοχή του συνίσταται στον καθορισμό των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων: «Βάση των κοινωνικών τάξεων –που λαμβάνονται σαν πραγματικές κοινωνικές ενότητες- είναι ο ρόλος που παίζουν οι τάξεις στην παραγωγή, στην κυκλοφορία και στην διανομή των οικονομικών αγαθών. Ο ρόλος αυτός καθορίζει το επίπεδο ζωής, την ταξική συνείδηση, την ιδεολογία, την κουλτούρα, την πολιτική στάση κ.λπ των τάξεων εκείνων των οποίων η ύπαρξη εκδηλώνεται με την πάλη που διεξάγουν αναμεταξύ τους και με τον αγώνα τους για την εξουσία [...] Για όλα αυτά τα ζητήματα ο Μαρξ εξέφρασε ποικίλες απόψεις. Εκείνο όμως που παραμένει αμετάβλητο είναι η θεμελιώδης παραδοχή του ότι οι παραγωγικές δυνάμεις και οι παραγωγικές σχέσεις συνιστούν σε όλα τα είδη κοινωνιών την βάση που προσδιορίζει την δομή, την διαίρεση σε τάξεις, την συνείδηση, την ιδεολογία και την κουλτούρα».

¹⁴ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 88-9.

ιδεολογία ήταν ένας όρος αρνητικά σημασιοδοτημένος από τον Μαρξ, καθώς ταυτιζόταν με μια ανεστραμμένη αναπαράσταση των κοινωνικών σχέσεων και με μια αυταπάτη¹⁵, υπήρχε κατά τον Μαρξ μια αληθινή ιδεολογία, κι αυτή ήταν η προλεταριακή¹⁶, η οποία βασιζόταν στον επιστημονικό σοσιαλισμό. Η επιστημονική σοσιαλιστική θεωρία καταδείκνυε με αυστηρά επιστημονικό τρόπο τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού συστήματος και τις αντιφάσεις του. Η ανάπτυξη και υιοθέτηση της επιστημονικής σοσιαλιστικής θεωρίας θα σήμαινε την απόκτηση μιας ταξικής ιδεολογίας η οποία θα συνέβαλε στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης της εργατικής τάξης και συνάμα στην ενίσχυση της ταξικής αλληλεγγύης. Με αυτό τον τρόπο, η εργατική τάξη, οι προλετάριοι θα αποκτούσαν όχι μόνο καθαυτή αλλά και δι' εαυτή ταξική συνείδηση, δηλαδή δεν θα αποκτούσαν συνείδηση μόνο των κοινών τους συμφερόντων έναντι του κεφαλαίου και της αστικής τάξης, αλλά θα αποκτούσαν και συνείδηση του εαυτού τους ως κοινωνικής τάξης, η οποία έχει ως ιστορική αποστολή την κατάργηση όλων των κοινωνικών τάξεων μέσα από την πάλη των τάξεων.

Η βεμπεριανή θεώρηση της κοινωνικής τάξης

Η προσέγγιση της στρωμάτωσης από τον Βέμπερ στηρίζεται στην ανάλυση του Μαρξ, την οποία όμως τροποποιεί και την επεκτείνει.¹⁷ Δύο βασικές διαφορές μεταξύ

---

¹⁵ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 113. Ο Γκέρβιτς συζητά τις θέσεις του Μαρξ για την ιδεολογία: «Η ιδεολογία, το ιδεολογικό εποικοδόμημα, περιγράφεται λοιπόν σαν αντίληψη που αναστρέφει τα πάντα, που αντιπροσωπεύει μια αυταπάτη ή απλούστερα τις εσφαλμένες παραστάσεις που σχηματίζουν οι άνθρωποι, κυρίως για τον εαυτό τους. Σαν ιδεολογικές χαρακτηρίζονται οι δογματικές διδασκαλίες που επιδιώκουν να δικαιολογήσουν συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις. Εν τούτοις από την αρχή κιόλας η ιδεολογία δηλώνει άλλοτε μια διδασκαλία, άλλοτε μια άμεση αλλά εσφαλμένη νοητική παραγωγή, όπως η θρησκεία (που χαρακτηρίζεται πάντα σαν ιδεολογία γιατί δεν μπορεί παρά να είναι λαθεμένη: “είναι το όπιο του λαού”), άλλοτε τέλος ένα σύστημα αληθινών ιδεών, όταν αναφέρεται στο μαρξισμό σαν ιδεολογία του προλεταριάτου».

¹⁶ Ζ. Γκέρβιτς, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σ. 117. Ο Γκέρβιτς αναφέρει ότι για τον Μαρξ «η προλεταριακή ιδεολογία [...] είναι μια προνομοιούχος ιδεολογία, γιατί καλείται να μεταβάλλει τον κόσμο και να καταργήσει τις τάξεις και, κατά συνέπεια, κι αυτές τις ίδιες τις ιδεολογίες. Συγγέεται εξ άλλου με την μαρξιστική θεωρία, που είναι μια θεωρία φιλοσοφική, κοινωνιολογική και οικονομική με οικουμενική ισχύ. Αν δεν έχει νοθευτεί, η προλεταριακή ιδεολογία αντιπροσωπεύει, για τον Μαρξ, το ξεπέρασμα όλων των ιδεολογιών».

¹⁷ Μ. Hughes- C. J. Kroehler, *Κοινωνιολογία: Βασικές έννοιες*, μτφρ. Γ. Ε. Χρηστίδης, επιμ. Θ. Ιωσηφίδης, Κριτική, Αθήνα 2007, σελ. 352-3. «Ο Βέμπερ ανέπτυξε μια πολυδιάστατη προσέγγιση της διαστρωμάτωσης, προσδιορίζοντας τρεις πτυχές του φαινομένου: την **τάξη** (την οικονομική επιφάνεια), το **κοινωνικό κύρος** (την ισχύ, την εξουσία). Οι τρεις αυτές διαστάσεις αποτελούν διακριτές πλευρές της κοινωνικής ιεράρχησης [...] Η οικονομική πτυχή της διαστρωμάτωσης έχει δύο συνισταμένες, τον πλούτο (περιουσίας) και το εισόδημα. [...] Το κύρος αναφέρεται στον κοινωνικό σεβασμό, το θαυμασμό και την αναγνώριση που συνοδεύουν κάποια συγκεκριμένη κοινωνική θέση. Εμπερικλείει το αίσθημα ότι οι άλλοι μάς θαυμάζουν και μας υπολήπτουνται. Παρόλο που το κύρος είναι άυλο και κατοικεί αποκλειστικά στο μυαλό μας, στην καθημερινή μας ζωή προσπαθούμε να του δώσουμε απτή υπόσταση, χρησιμοποιώντας τους τίτλους,

Βέμπερ και Μαρξ είναι οι εξής: **1)** Αν και ο Βέμπερ δέχεται την άποψη του Μαρξ ότι η τάξη θεμελιώνεται σε αντικειμενικά δεδομένες οικονομικές συνθήκες, εκείνος θεωρεί ότι υπάρχει μια μεγαλύτερη ποικιλία παραγόντων, από εκείνους που αναγνωρίζει ο Μαρξ, οι οποίοι είναι εξίσου σημαντικοί για τον σχηματισμό των τάξεων. Σύμφωνα με τον Βέμπερ οι ταξικές διαιρέσεις προέρχονται όχι μόνο από τον έλεγχο ή την έλλειψη ελέγχου των μέσων παραγωγής αλλά και από οικονομικές διαφορές που δεν έχουν καμιά άμεση σχέση με την ιδιοκτησία. Τέτοιοι πόροι περιλαμβάνουν τις δεξιότητες και τα διαπιστευτήρια ή τυπικά προσόντα τα οποία αφορούν τους τύπους εργασίας που μπορούν οι άνθρωποι να αποκτήσουν και **2)** Εκτός από την κοινωνική τάξη, ο Βέμπερ διακρίνει δύο βασικές όψεις της στρωμάτωσης. Η μια είναι η **κοινωνική θέση ή κοινωνική κατάσταση** και η άλλη το **κόμμα: α)** Ο όρος κοινωνική θέση ή κατάσταση στην θεωρία του Βέμπερ αναφέρεται στις διαφορές κοινωνικής εκτίμησης και γοήτρου που αποδίδεται από τους άλλους στις επιμέρους κοινωνικές ομάδες.¹⁸ Οι διακρίσεις της κοινωνικής κατάστασης ή θέσης ποικίλλουν συχνά ανεξάρτητα από τις ταξικές διακρίσεις και η κοινωνική εκτίμηση μπορεί να είναι θετική ή αρνητική. Η κατοχή πλούτου κατά κανόνα τείνει να αποφέρει και υψηλή κοινωνική θέση, υπάρχουν όμως πολλές εξαιρέσεις. Ενώ η κοινωνική τάξη προσδιορίζεται αντικειμενικά, η κοινωνική θέση ή κατάσταση εξαρτάται από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις των ανθρώπων σχετικά με τις κοινωνικές διαφορές. Οι κοινωνικές τάξεις προκύπτουν από οικονομικούς παράγοντες που συνδέονται με την ιδιοκτησία και τα εισοδήματα. Η κοινωνική κατάσταση ή θέση καθορίζεται από τους διαφορετικούς τρόπους ζωής που ακολουθούν οι διάφορες ομάδες. Η ιεράρχηση των κοινωνικών ομάδων βάσει της κοινωνικής τους θέσης ή κατάστασης αντικατοπτρίζει τις σχέσεις εξουσίας οι οποίες επικρατούν σε κάθε

τις τιμητικές θέσεις, τις διακρίσεις, τα τελετουργικά επίδειξης σεβασμού, καθώς επίσης και τα διάφορα εμβλήματα ή την επίδειξη καταναλωτικών συμβόλων και συμβόλων του ελεύθερου χρόνου».

¹⁸ Κ. Κασιμάτη, *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*, Gutenberg, Αθήνα 2004., σελ. 47. «ο Βέμπερ δεν υιοθετεί τη διχοτομική διάκριση του Μαρξ στην ταξική ανάλυση: την τάξη του κεφαλαίου και την τάξη της εργασίας, αλλά προσθέτει τα μεσαία στρώματα που αποτελούνται από εκείνους που έχουν προσόντα και εξειδικεύσεις και αρνούνται να ταξινομήσουν τους εαυτούς τους στους προλετάριους χωρίς βέβαια να ανήκουν και στην τάξη των καπιταλιστών. Έτσι σε αντίθεση με τον Μαρξ, ο Βέμπερ εισηγήθηκε άλλους τρόπους στρωμάτωσης που να βασίζονται στο στάτους και όχι στις τάξεις. Το στάτους στον Βέμπερ είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που περιγράφει θέσεις οι οποίες αντιπροσωπεύουν ειδικές ευκαιρίες και εκφράσεις της ζωής. Οι ομάδες στάτους έχουν αναγνωριστεί ως “συνειδητές κοινότητες”, καθώς μοιράζονται κοινά πολιτισμικά πρότυπα. Η συμμετοχή σε τέτοιες ομάδες δίνει στα άτομα τη θεμελιακή αίσθηση της ταυτότητας. Το στάτους ακόμη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει καταναλωτικά πρότυπα ή τρόπο ζωής. Οι ομάδες του στάτους –που κάπως εξομοιώνονται με “τάξεις”– σχετίζονται με το γόητρο και μπορεί να συγκρουστούν με τις δυνάμεις της αγοράς “όπου ο καθένας έχει την αξία ή την τιμή του”».

κοινωνία. Έτσι, η κοινωνική στρωμάτωση απεικονίζει μια σειρά κοινωνικών διαχωρισμών, τρόπων ζωής, ευκαιριών επιβίωσης υπό το πρίσμα των σχέσεων εξουσίας¹⁹, β) Στις σύγχρονες κοινωνίες ο σχηματισμός ενός κόμματος (ή ομάδα δύναμης) είναι μια σημαντική όψη της δύναμης και μπορεί να επηρεάσει την στρωμάτωση ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη και την κοινωνική θέση ή κατάσταση. Ο όρος «κόμμα» ορίζει μια ομάδα ανθρώπων που συνεργάζονται γιατί έχουν κοινή προέλευση, σκοπούς ή συμφέροντα. Αυτή είναι μια ευρύτερη αντίληψη απ' ό,τι το πολιτικό κόμμα με τη συνήθη του έννοια, και περιλαμβάνει κάθε συμμαχία ή οργάνωση που έχει στόχο την άσκηση δύναμης στην κοινωνία.

Ο Μαρξ έτεινε να ερμηνεύσει τόσο τις διαφορές της κοινωνικής θέσης όσο και την κομματική οργάνωση με ταξικούς όρους. Το θέμα της δράσης των τάξεων ή ομάδων και της μετατροπής τους σε κοινωνικές δυνάμεις ο Μαρξ το αντιμετωπίζει στο πλαίσιο της ταξικής πάλης, με θεσμικούς φορείς τις εργατικές ενώσεις και τα εργατικά κόμματα. Ενώ ο Μαρξ βλέπει το θέμα της οργάνωσης σε καθαρά ταξικά πλαίσια, ο Βέμπερ αντιμετωπίζει το ίδιο θέμα σε διαταξικά πλαίσια: το κόμμα είναι δυνατόν αλλά όχι αναγκαίο να εκφράζει μια συγκεκριμένη «κοινωνική τάξη» ή «κλειστή ομάδα». Η διαφορά είναι ουσιώδης γιατί ενώ ο Μαρξ αποσκοπεί στην ταξική κινητοποίηση με σκοπό την υπέρβαση του καπιταλισμού, ο Βέμπερ προσβλέπει στην εξισορρόπηση των δυνάμεων της αγοράς.²⁰ Ο Βέμπερ υποστηρίζει ότι ούτε η κοινωνική θέση ούτε η κομματική οργάνωση μπορούν να αναχθούν σε ταξικές διακρίσεις, παρά το γεγονός ότι και οι δύο επηρεάζονται από τις διακρίσεις αυτές. Και οι δύο μπορούν με τη σειρά τους να επηρεάσουν τις οικονομικές συνθήκες ατόμων και ομάδων, και με τον τρόπο αυτόν μπορούν να επηρεάσουν τις κοινωνικές

---

¹⁹ Α. Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σελ. 25-6. Όπως επισημαίνει ο Μοσχονάς «για τον Βέμπερ, η τάξη ορίζεται στη βάση της θέσης που τα άτομα κατέχουν στην αγορά, στον βαθμό που αυτή προσδιορίζει τις βιοτικές τους ευκαιρίες. Αυτές οι βιοτικές ευκαιρίες αναφέρονται όχι απλά σε υλικά οφέλη, αλλά γενικότερα σε οτιδήποτε είναι επιθυμητό για το άτομο, όπως οι συνθήκες ζωής και εργασίας, οι ευκαιρίες για εκπαίδευση, η ανάπαυση, τα ταξίδια, ο πολιτισμός. Έτσι, «τάξη» είναι μια ομάδα ατόμων που βρίσκονται αντικειμενικά στην ίδια κατάσταση από την άποψη της θέσης ή της δύναμης που έχουν στην αγορά. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια ομάδα ατόμων που συνδέονται μεταξύ τους από το γεγονός ότι διαθέτουν τις ίδιες βιοτικές ευκαιρίες στην έκταση που αυτό προσδιορίζεται από τη δυνατότητα ή όχι να κινητοποιήσουν μέσα με σκοπό να αποκτήσουν εισόδημα στην αγορά. Σε αντίθεση με τον Μαρξ που θεωρεί τη σχέση με την ιδιοκτησία ως το κυρίαρχο κριτήριο ορισμού των τάξεων, ο Βέμπερ αναφέρει την ιδιοκτησία ως ένα από τα διάφορα κριτήρια προσδιορισμού μιας ταξικής θέσης, και αυτό στον βαθμό που η ιδιοκτησία επηρεάζει θέσεις στην αγορά και βιοτικές ευκαιρίες. Αυτή η πολλαπλότητα κριτηρίων (π.χ. εισόδημα, εκπαίδευση, ιδιοκτησία κ.λπ.) σε συνδυασμό με την ρευστότητα των ορίων των κοινωνικών τάξεων οδηγεί τελικά σε «τάξεις-κατηγορίες» χωρίς ουσιαστική συνοχή και ιστορική προοπτική».

²⁰ Α. Μοσχονάς, *όπ.π.*

τάξεις. Τα κόμματα μπορεί να ανταποκρίνονται σε ενδιαφέροντα που υπερβαίνουν τις ταξικές διαφοροποιήσεις.

Νεομαρξιστικές προσεγγίσεις

Ο Έρικ Όλιν Ράητ διακρίνει τρεις διαστάσεις ελέγχου των οικονομικών πόρων στην σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγή, οι οποίες μάς επιτρέπουν να εντοπίσουμε τις υπάρχουσες κύριες κοινωνικές τάξεις. Οι διαστάσεις αυτές είναι **α)** ο έλεγχος των επενδύσεων ή του χρηματικού κεφαλαίου, **β)** ο έλεγχος των φυσικών μέσων παραγωγής (γη, εργοστάσια, γραφεία) και **γ)** ο έλεγχος της εργατικής δύναμης. Εκείνοι που ανήκουν στην κεφαλαιοκρατική τάξη ελέγχουν καθεμιά από τις διαστάσεις αυτές. Τα μέλη της εργατικής τάξης δεν ασκούν κανένα έλεγχο σε καμία από αυτές. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο κοινωνικές τάξεις υπάρχουν οι αντιφατικές ταξικές θέσεις, καθώς μπορούν να επηρεάσουν κάποιες πλευρές της παραγωγής δεν ασκούν όμως κανένα έλεγχο σε άλλες.²¹ Ο Ράητ ονομάζει την ταξική θέση των εργαζομένων αυτού του τύπου «αντιφατική», διότι δεν είναι ούτε κεφαλαιοκράτες ούτε χειρώνακτες, έχουν όμως κοινά χαρακτηριστικά και με τους δύο.

Νεοβεμπεριανές προσεγγίσεις

Ο Φρανκ Πάρκιν συμφωνεί με τον Μαρξ, όπως και ο Βέμπερ, ότι η κυριότητα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής αποτελεί την θεμελιώδη βάση της ταξικής δομής. Η ιδιοκτησία όμως είναι μια μόνο μορφή κοινωνικής περιχαράκωσης, την οποία μονοπωλεί μια μειονότητα και την χρησιμοποιεί ως βάση της δύναμης που ασκεί πάνω στους άλλους. Η **κοινωνική περιχαράκωση** καταγράφει κάθε κοινωνική διαδικασία με την οποία οι ομάδες προσπαθούν να διατηρήσουν αποκλειστικό έλεγχο των πόρων, περιορίζοντας την πρόσβαση των άλλων σε αυτούς. Εκτός από την ιδιοκτησία ή τον πλούτο και άλλα χαρακτηριστικά που ο Βέμπερ συνδέει με τις διαφορές της κοινωνικής θέσης, όπως η εθνοτική καταγωγή, η γλώσσα, η θρησκεία, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δημιουργήσουν κοινωνικές περιχαράκώσεις. Δύο διαδικασίες κοινωνικής περιχαράκωσης είναι **α)** ο αποκλεισμός και **β)** ο

---

²¹ Α. Παπαδόπουλος, «Η συζήτηση σχετικά με το κοινωνικό φύλο και την κοινωνική τάξη», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Ανθολόγιο, Θεωρητικά διλήμματα και κοινωνική πραγματικότητα*, ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σελ. 178-9.

σφετερισμός.²² Υπάρχουν και περιπτώσεις διπλής περιχαράκωσης, όταν δηλαδή εφαρμόζονται και οι δύο στρατηγικές. Εδώ εμφανίζονται ομοιότητες των θέσεων Πάρκιν και Ράητ (για την αντιφατική ταξική θέση). Και οι δύο έννοιες δείχνουν ότι εκείνοι που βρίσκονται στο μέσον κοιτάνε ως ένα σημείο προς την κορυφή, προσπαθώντας ταυτόχρονα να ξεχωρίσουν τον εαυτό τους από εκείνους που βρίσκονται πιο κάτω από αυτούς.

Ο **Γκόλντθορπ**, στηριζόμενος στη δομολειτουργιστική προσέγγιση του Τάλκοτ Πάρσονς, θεωρεί τη θέση της συζυγικής οικογένειας πολύ σημαντική για τον ορισμό ενός συστήματος κοινωνικής στρωμάτωσης. Τρία είναι τα χαρακτηριστικά της προσέγγισης του Πάρσονς: 1) η κυρίαρχη μορφή στρωμάτωσης στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι η κοινωνική θέση ή κατάσταση (social status), η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα των διαφορετικών αξιολογήσεων των οικογενειακών μονάδων σε σχέση με τα ποικίλα χαρακτηριστικά των μελών των οικογενειών καθώς και με το επίπεδο όσο και τον τρόπο ζωής τους, 2) καθολικότητα της στρωμάτωσης με βάση την κοινωνική θέση ή κατάσταση. Η καθολικότητα απορρέει από την ικανότητα των ατόμων να προχωρούν σε ηθική αξιολόγηση, η οποία με τη σειρά της είναι αναγκαία για τη λειτουργία των κοινωνικών συστημάτων, 3) η κεντρικότητα της οικογένειας, και όχι του ατόμου, ως μονάδα για την αποτίμηση της στρωμάτωσης.

Όπως συνοψίζει ο Α. Παπαδόπουλος «το εξαγόμενο από τη συνεισφορά του Πάρσονς στη συλλογιστική του Γκόλντθορπ είναι ότι δεν δίνεται έμφαση στις υποκειμενικές αξιολογήσεις των ατόμων σχετικά με τον καθορισμό των κοινωνικών τάξεων, αλλά περιγράφονται συγκεκριμένες αντικειμενικά προσδιορισμένες κοινωνικές σχέσεις που συνδέουν τα άτομα και τις ομάδες και οι οποίες έχουν άμεση επίπτωση στις ζωές τους. Έτσι, η ταξική ανάλυση δεν είναι αυθαίρετη, αλλά απηχεί ένα ιστορικά συγκεκριμένο σύστημα καταμερισμού της εργασίας το οποίο καταλήγει σε μια διάρθρωση θέσεων που καταλαμβάνουν οι οικογένειες»^{23, 24}.

---

²² Α. Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σελ. 71.

²³ Α. Παπαδόπουλος, *όπ.π.*, σελ. 169.

²⁴ Κ. Κασιμάτη, *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*, Gutenberg, Αθήνα 2004, σελ. 41. «οι Erikson και Goldthorpe προσδιορίζουν τις τάξεις “ως συνάθροισμα κοινωνικών θέσεων που προσδιορίζονται σε όρους θέσεων μέσα στις αγορές εργασίας και στις μονάδες παραγωγής”».

Ο Ε.Π. Τόμσον και η τάξη

Ο Ε.Π. Τόμσον στο έργο του *The making of English working class* (1963) προσεγγίζει την κοινωνική τάξη από μια δυναμική οπτική. Η επιλογή του όρου “making” είναι ενδεικτική της προσέγγισής του, με την έννοια ότι η συγκρότηση της κοινωνικής τάξης είναι μια ενεργής διαδικασία. Για την μελέτη των κοινωνικών τάξεων θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες όσο και οι δρώντες. Η τάξη, για τον Τόμσον, δημιουργείται μες στο χρόνο, *εμφανίζεται καθώς συγκροτείται*. Όπως σχολιάζει στον πρόλογο του βιβλίου του, «η εργατική τάξη δεν αναδύεται όπως ο ήλιος μια συγκεκριμένη, προσδιορισμένη στιγμή».²⁵ Η τάξη δεν υπάρχει ως κάτι αντικειμενικό, ως κάτι εκεί έξω, αλλά δημιουργείται ως μια σχέση. Η τάξη, για τον Τόμσον, «συμβαίνει» και για αυτό το λόγο αποτελεί ένα ιστορικό φαινόμενο.

Ο Τόμσον, προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του για την τάξη ως σχέση, ως κάτι που συμβαίνει, διακρίνει μεταξύ της ταξικής εμπειρίας και της ταξικής συνείδησης. Η ταξική εμπειρία καθορίζεται από τις παραγωγικές σχέσεις, δηλαδή η εμπειρία των ατόμων καθορίζεται από τη θέση τους μέσα στις σχέσεις παραγωγής, θέση στην οποία βρέθηκαν οι άνθρωποι είτε με τη γέννησή τους ή παρά τη θέλησή τους. Η ταξική, όμως, συνείδηση δεν είναι κάτι δεδομένο, κάτι δοσμένο το οποίο συναρτάται μοιραία, νομοτελειακά από τη θέση των ατόμων στις παραγωγικές σχέσεις. Για τον Τόμσον, η ταξική συνείδηση συνίσταται στον «τρόπο με τον οποίο οι εμπειρίες αυτές καθίστανται αντικείμενο διαχείρισης με πολιτισμικούς όρους: ενσωματώνονται στις παραδόσεις, στα συστήματα αξιών, στις ιδέες, στις θεσμικές μορφές».²⁶ Με αυτό τον τρόπο, ο Τόμσον αναδεικνύει την αποφασιστική παρέμβαση του δρώντος υποκειμένου, καθώς οι εμπειρίες μεταξύ κάποιων ατόμων μπορεί να είναι κοινές, καθώς βρίσκονται στην ίδια θέση μες στον καταμερισμό της εργασίας και στις σχέσεις παραγωγής, αλλά ο τρόπος με τον οποίο θα διαχειριστούν αυτές τις κοινές εμπειρίες δεν είναι δεδομένος, ούτε ακολουθεί κάποιους ιστορικούς νόμους. Η τάξη, λοιπόν, για τον Τόμσον, «συμβαίνει όταν κάποιοι άνθρωποι, ως αποτέλεσμα κοινών εμπειριών (κληρονομημένων ή μοιραζόμενων) αντιλαμβάνονται και αρθρώνουν την ταυτότητα των συμφερόντων μεταξύ τους και εναντίον άλλων, των

²⁵ E.P. Thompson, *The making of the English Working Class*, Vintage Books, New York 1966, σ. 9.

²⁶ E.P. Thompson, *The making of the English Working Class*, ό.π., σ. 10.

οποίων τα συμφέροντα είναι διαφορετικά ή/και βρίσκονται σε σύγκρουση με αυτά των άλλων».²⁷

Αυτή η παρατήρηση του Τόμσον υποστηρίζει ακριβώς τη θέση ότι η τάξη είναι ιστορικό προϊόν μιας σχεσιακής διαδικασίας συγκρότησης. Έχουμε να κάνουμε με δύο στενά αλληλεξαρτώμενες σχέσεις, μια εσωτερική και μια εξωτερική. Η τάξη αφενός συγκροτείται με την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων που έχουν κοινές εμπειρίες. Η ανάπτυξη αυτών των σχέσεων βασίζεται και τροφοδοτείται από τα συστήματα αξιών, ιδεών και πεποιθήσεων, που μοιράζονται, από τους θεσμούς που συγκροτούν και στους οποίους συμμετέχουν, άρα και στις κοινές πολιτισμικές εμπειρίες τους. Αφετέρου, οι ενδοταξικές αυτές σχέσεις αναπτύσσονται σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Με άλλα λόγια, η ταυτότητα των εμπειριών και των συμφερόντων μιας κοινωνικής τάξης διαμορφώνεται και ορίζεται σε σχέση με την αντίστοιχη ταυτότητα (εμπειριών και συμφερόντων) της άλλης κοινωνικής τάξης.²⁸ Κάθε ταυτότητα για να συγκροτηθεί και να αποκρυσταλλωθεί χρειάζεται μια διαφορά.

Ο Τόμσον διαφοροποιείται από άλλες προσεγγίσεις της κοινωνικής τάξης. Αρχικά, αναφέρεται στην προσέγγιση κάποιων μαρξιστών (και όχι του ίδιου του Μαρξ), οι οποίοι αντιλαμβάνονται την κοινωνική τάξη ως κάτι που υπάρχει αντικειμενικά. Για αυτούς, η κοινωνική τάξη προκύπτει από τη σχέση των ατόμων με τα μέσα παραγωγής. Η θέση μες στις παραγωγικές σχέσεις συνεπάγεται και μια συγκεκριμένη ταξική συνείδηση, δηλαδή μια συνειδητή επίγνωση της θέσης και των πραγματικών (ταξικών) συμφερόντων. Η απουσία της κατάλληλης ταξικής συνείδησης ερμηνεύεται από αυτούς τους μαρξιστές ως αποτέλεσμα ιδεολογικής χειραγώγησης και καθυστέρησης και ως μαρτυρία μιας ψευδούς συνείδησης. Το καθήκον της αποκάλυψης της σωστής, αρμόζουσας –με την ταξική τοποθέτηση των ατόμων– ταξικής συνείδησης αποτελεί έργο των διανοούμενων και του κόμματος.

Μια άλλη προσέγγιση της τάξης, στην οποία ασκεί κριτική ο Τόμσον, είναι αυτή των δομολειτουργιστών και ιδίως του κύριου εκπροσώπου αυτής της

---

²⁷ E.P. Thompson, *The making of the English Working Class*, όπ.π., σ.9.

²⁸ E.P. Thompson, *The making of the English Working Class*, όπ.π., σ. 11. Όπως υποστηρίζει ο Τόμσον «την περίοδο μεταξύ του 1780 και 1832, οι περισσότεροι εργαζόμενοι άνθρωποι στην Αγγλία έφτασαν να αποκτήσουν συνείδηση μιας ταυτότητας συμφερόντων μεταξύ τους και σε αντίθεση με τα συμφέροντα των εξουσιαστών και των εργοδοτών τους. Αυτή η άρχουσα τάξη ήταν η ίδια σε μεγάλο βαθμό διασπασμένη, και όντως απέκτησε μια συνοχή μόνο εκείνα τα χρόνια επειδή συγκεκριμένοι ανταγωνισμοί επιλύθηκαν ή εξασθένησαν καθιστάμενοι αρκετά ασήμαντοι ενόψει μιας ανερχόμενης εργατικής τάξης».

προσέγγισης του Τάλκοτ Πάρσονς. Για τον Πάρσονς, μια κοινωνική τάξη μπορεί να προσδιοριστεί με μεγάλη ακρίβεια ως μέρος της κοινωνικής δομής. Η ταξική συνείδηση συνιστά ένα θεωρητικό κατασκεύασμα, μια επινόηση κάποιων διανοούμενων, η οποία απειλεί την αρμονική συνύπαρξη των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, οι οποίες επιτελούν συγκεκριμένους ρόλους στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Για τον Πάρσονς, η ταξική συνείδηση χαρακτηρίζεται ως ένα «αδικαιολόγητο σύμπτωμα διαταραχής», το οποίο μπορεί να απειλήσει τη λειτουργικότητα και την σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος. Στόχος, κατά τον Πάρσονς, θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση των διαμαρτυριών και των κοινωνικών παραπόνων και τελικά η αποδοχή του κοινωνικού ρόλου και της λειτουργίας, που αναλαμβάνει κάθε επιμέρους κοινωνική ομάδα και τάξη στο πλαίσιο του οργανικού κοινωνικού συστήματος.

Ο Τόμσον βλέπει κριτικά και την προσέγγιση της κοινωνικής τάξης από τους θεωρητικούς της σύγκρουσης και συγκεκριμένα του R. Darhendorf. Για τον Darhendorf, η συμμετοχή κάποιου σε μια κοινωνική τάξη προκύπτει από την θέση που κατέχει μες στην κοινωνική δομή και από τον κοινωνικό ρόλο, τον οποίο αναλαμβάνει να επιτελέσει. Η επένδυση της κάθε θέσης με διαφορετικό εξουσιαστικό κύρος και δικαιοδοσίες διαμορφώνει τις προσδοκίες που χαρακτηρίζουν το ρόλο, που αντιστοιχεί στην εκάστοτε θέση μες στην κοινωνική οργάνωση. Η ιδιότητα, επομένως, του μέλους μιας κοινωνικής τάξης συναρτάται με τη θέση που κατέχει.

Για να συνοψίσουμε, λοιπόν, η τάξη για τον Τόμσον δεν είναι πράγμα (“thing”), δεν είναι κάτι που υπάρχει αντικειμενικά, δεν είναι μια «κατηγορία», μια «δομή» ή ένα συστατικό μέρος μιας δομής. Η τάξη είναι μια σχέση μεταξύ των ανθρώπων, που έχουν κοινές εμπειρίες. Είναι μια ιστορική σχέση, η οποία διαμορφώνεται μες στην πορεία του χρόνου βάσει «του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι ζουν την ιστορία τους».²⁹ Η τάξη δεν έχει μια αντικειμενική υπόσταση, την οποία καλούμαστε να εντοπίσουμε και να αναδείξουμε ως κοινωνιολόγοι ή/και ως πολιτικοί διανοητές. Η τάξη εμφανίζεται κατά την συγκρότησή της από τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα, δηλαδή με τον τρόπο που συσχετίζονται μεταξύ τους, με τον τρόπο που νοηματοδοτούν και ερμηνεύουν τις κοινές τους εμπειρίες, με τον τρόπο με τον οποίο αναγνωρίζουν και θέτουν τα κοινά τους συμφέροντα, με τον τρόπο με τον

---

²⁹ E.P.Thompson, *The making of the English Working Class*, όπ.π., σ. 11.

οποίο δρουν από κοινού και οργανώνουν τα συστήματα αξιών και πεποιθήσεων τους και τους τρόπους της κοινής τους ζωής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Giddens A., *Κοινωνιολογία*, μετ.-επιμ. Δ.Γ. Τσαούσης, Β' νέα έκδοση, Gutenberg, Αθήνα 2009.
- Γκύρβιτς Ζ., *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις: Από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, μετ. Μ. Λυκούδης, επιμ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2000.
- Δασκαλάκης Δ.Ι., *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, προλ. Β. Φίλιας, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.
- Hughes M.- Kroehler C. J., *Κοινωνιολογία: Βασικές έννοιες*, μτφρ. Γ. Ε. Χρηστίδης, επιμ. Θ. Ιωσηφίδης, Κριτική, Αθήνα 2007, σελ. 352-3
- Κασιμάτη Κ., *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*, Gutenberg, Αθήνα 2004.
- Μοσχονάς Α., *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Οδυσσέας, Αθήνα 2005.
- Παπαδόπουλος Α., «Η συζήτηση σχετικά με το κοινωνικό φύλο και την κοινωνική τάξη», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Ανθολόγιο, Θεωρητικά διλήμματα και κοινωνική πραγματικότητα*, ΕΑΠ, Πατρα 2008
- Thompson E.P., *The making of the English Working Class*, Vintage Books, New York 1966. [ελλ. έκδ.: E.P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, επιμ. Α. Λιάκος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2018].
- Weber M., *Οι τύποι της εξουσίας*, μετ.-σχόλια-επίμετρο Θ. Γκιούρας, Κένταυρος, Αθήνα 2001.